

Mgr Zenon Ułamek
Uniwersytet Śląski w Katowicach

Wysokość zachowku w polskim prawie spadkowym

We współczesnych stosunkach majątkowych jedną z fundamentalnych zasad jest swoboda w rozporządzaniu własnością. Swoboda testowania w żadnym systemie prawnym nie oznacza całkowitej i nieograniczonej dowolności w rozporządzaniu majątkiem spadkowym. W polskim prawie spadkowym wyłom od niej stanowi instytucja zachowku, która zapobiega krzywdzącym dyspozycjom majątkiem względem krewnych zmarłego. Zachówek jest w pewnym sensie zastępczą formą dziedziczenia, ma on bowiem zapewnić określonym podmiotom korzyści związane ze spadkobranie. Instytucja zachowku służy więc do ochrony interesów osób najbliższych spadkodawcy przed skutkami dokonanych przez niego rozrządzeń w ramach przysługującej mu swobody testowania oraz poczynionych za życia darowizn. Należy bowiem pamiętać, że na spadkodawcy ciąży pewne moralne obowiązki zabezpieczenia najbliższych (uprawnionych do zachowku) na wypadek swojej śmierci, których urzeczywistnieniem jest właśnie instytucja zachowku¹. Z pozycji uprawnionego prawo do zachowku przedstawia się jako wierzytelność, natomiast obowiązek zaspokojenia tej wierzytelności zgodnie z dyspozycją artykułu 922 § 3 k.c. zalicza się do długów spadkowych².

¹ Zob. R. Gołał, *Spadki zachówek w prawie cywilnym i podatkowym*, Warszawa 2005, s. 43.

² Szerzej M. Paździan, [w:] *Kodeks Cywilny – Komentarz*, red. K. Pietrzykowski, Warszawa 2009, s. 1093.

W doktrynie prawa³ wyodrębnia się zachowek w znaczeniu ścisłym i zachowek w znaczeniu szerszym. Pojęcia zachowku w znaczeniu szerszym (*sensu largo*) używa się dla określenia wszelkich instytucji mających na celu zapewnienie osobom najbliższym spadkodawcy określonej korzyści ze spadku, nawet wbrew woli samego spadkodawcy. Pojęcie to obejmuje tak system rezerwy, jak i zachowku w rozumieniu wąskim. System zachowku w ścisłym znaczeniu (*sensu stricto*) pozwala spadkodawcy rozrzucić swobodnie całym swoim majątkiem, w związku z czym może się zdarzyć i tak, że członkowie najbliższej rodziny zmarłego w ogóle mogą nie dojść do dziedziczenia. W takim przypadku przysługuje im roszczenie pieniężne skierowane do spadkobiercy powołanego. W związku z tym należy uznać, że nie są oni spadkobiercami, lecz tylko wierzycielami spadku, gdyż nie otrzymują należących do masy spadkowej konkretnych przedmiotów, a jedynie pewną sumę pieniężną zależną od wielkości udziału spadkowego, jaki przypadałby im przy dziedziczeniu ustawowym⁴. Taki system może nieść ryzyko pokrzywdzenia uprawnionych do zachowku w sytuacji wystąpienia bardzo wysokiej inflacji lub też zniżenia wartości spadku⁵. Porównując go jednak z systemem rezerwy, jawi się jako mniej skomplikowany w praktycznym zastosowaniu, niemniej trudno nazwać go prostym⁶.

Po rozważeniu wszystkich argumentów, w polskim zunifikowanym prawie spadkowym z 1946 roku zdecydowano się przyjąć system zachowku mającego postać wierzytelności pieniężnej. Po licznych dyskusjach i zawirowaniach w komisjach sejmowych także kodeks cywilny z 1964 roku ostatecznie utrzymał system zachowku, który obowiązuje do chwili obecnej⁷.

³ Tak J. G w i a z d o m o r s k i, *Prawo spadkowe w zarysie*, Warszawa 1985, s. 258.

⁴ Podobnie J. R e z m e r, *Zakres związanej z zachowkiem odpowiedzialności spadkobiercy*, Toruń 2002, s. 12.

⁵ Zob. Z. T r u s z k i e w i c z, *Zachowek ze spadku obejmującego gospodarstwo rolne*, Kraków 1993, s. 15.

⁶ Tak A. S z p u n a r, *Zachowek w polskim prawie spadkowym*, PIP 1948, nr 8, s. 53.

⁷ Szerzej J. G w i a z d o m o r s k i, *Prawo spadkowe...*, s. 259.

Pomijając kwestie związane z początkami instytucji przejdę do jej istoty i praktycznego zastosowania. Chcąc obliczyć wysokość zachowku w konkretnej sytuacji spadkowej, należy najpierw ustalić krąg osób uprawnionych. Przez samą ustawę jest on określony stosunkowo wąsko. Bowiem w jego skład wchodzi tylko osoby o szczególnie bliskiej więzi rodzinnej w stosunku do spadkodawcy. W myśl art. 991 § 1 k.c. są to zstępni, małżonek i rodzice spadkodawcy, którzy w konkretnym stanie faktycznym byłiby powołani do spadku z ustawy. Ustawodawca wyłącza tym samym rodzeństwo i ich zstępnych, pomimo to, że należą do kręgu spadkobierców ustawowych⁸. Zgodnie z rozwiązaniem przyjętym w art. 991 § 2 k.c. wybór sposobu zaspokojenia osoby uprawnionej do zachowku należy do spadkodawcy. Mając na uwadze dyspozycję tegoż przepisu, spadkodawca może pozostawić uprawnionemu zachówek w postaci dokonanej na jego rzecz darowizny bądź powołać go do spadku lub też uczynić dla niego zapis. Roszczenie pieniężne powstaje dopiero w momencie, gdy uprawniony nie otrzymał należnego mu zachowku w żadnej ze wspomnianych postaci (tzw. roszczenie o pełny zachówek), a także wówczas, gdy uzyskana korzyść nie pokrywa w całości wartości należnego mu zachowku (roszczenie o uzupełnienie zachowku)⁹.

W polskim systemie prawnym uprawnienie do dochodzenia zachowku nie jest wzajemne. Przykładowo wnukowie mogą dochodzić zachowku po swoich dziadkach, ci natomiast nie mogą dochodzić go po swoich wnukach¹⁰. Co więcej, polski ustawodawca przewidział, że zstępni, małżonek i rodzice spadkodawcy nabywają prawo do zachowku w takiej samej kolejności, w jakiej są oni powołani do dziedziczenia z ustawy w myśl art. 931 i nast. k.c. Zgodnie z powyższym I krąg spadkobierców ustawowych stanowią dzieci i małżonek spadkodawcy, natomiast w II krąg spadkobierców ustawowych

⁸ Zob. E. Skowrońska-Bocian, *Komentarz do kodeksu cywilnego*. Księga czwarta: *Spadki*, Warszawa 1999, s. 160.

⁹ Podobnie E. Gniewek, [w:] *Kodeks Cywilny – Komentarz*, Warszawa 2006, s. 1508.

¹⁰ Tak A. Szpunar, *Zachówek w polskim prawie spadkowym*, PIP 1948, nr 8, s. 53.

wchodzą małżonek i rodzice spadkodawcy. Na podstawie art. 936 i 937 k.c. listę tę należy uzupełnić o przysposobionego i jego zstępnych, traktowanych na równi ze zstępnymi spadkodawcy, oraz przysposabiającego, który wchodzi w miejsce rodziców przysposobionego lub obok rodzica, jeżeli jest nim małżonek przysposabiającego¹¹.

W uproszczeniu można stwierdzić, że roszczenie o zapłatę określonej kwoty z tytułu zachowku przysługuje osobie, która:

- należy do kręgu osób uprawnionych do zachowku,
- dziedziczyłaby z ustawy w danym wypadku,
- nie została wydziedziczona,
- oraz nie otrzymała w inny sposób owego minimum, które w ramach zachowku jej się należy¹².

Pamiętać należy, że uprawnienie do zachowku nie przysługuje spadkobiercy uznanemu za niegodnego zgodnie z art. 928 k.c., małżonkowi wyłączonemu od dziedziczenia na podstawie art. 940 k.c., spadkobiercy, który zrzekł się dziedziczenia lub który odrzucił spadek. Jednakże niegodność dziedziczenia nie rozciąga się na zstępnych niegodnego, w związku z czym przysługują im uprawnienia z tytułu zachowku. Podobnie jest w wypadku odrzucenia spadku przez spadkobiercę, gdyż takie odrzucenie nie rozciąga się na zstępnych tego, kto odrzucił spadek. W stosunku zaś do wydziedziczenia kwestię tę wyraźnie reguluje art. 1011 k.c., zgodnie z którym wydziedziczenie przez spadkodawcę zstępnego nie pozbawia prawa do zachowku zstępnych wydziedziczonogo. Inaczej jest w wypadku zstępnych spadkobiercy, który zrzekł się dziedziczenia, gdyż co do zasady są oni pozbawieni prawa do zachowku, chyba że w umowie o zrzeczenie się dziedziczenia strony wyłączyły skutki zrzeczenia się względem zstępnym zrzekającego. Spadkodawca, który przez tzw. testament negatywny wyłącza od dziedziczenia spadkobiercę ustawowego, nie wydziedziczając go jednocześnie, nie pozbawia go tym samym prawa do zachowku¹³.

Przechodząc do kwestii związanych z ustaleniem wysokości zachowku należy mieć na uwadze, że czynności zmierzające do obli-

¹¹ Zob. J. Gwiazdomorski, *Prawo spadkowe...*, s. 260.

¹² Tak M. Paźdzan, [w:] *Kodeks...*, s. 1095.

¹³ Zob. tamże, s. 1095 i 1096.

czenia wysokości zachowku nie należą do prostych. Dlatego też w celu ułatwienia dość powszechnie przyjmuje się, że należy wyszczególnić poszczególne operacje (etapy) prowadzące do obliczenia wysokości zachowku¹⁴. Jest kwestią bezsporną, że pierwszą czynnością, która prowadzi do obliczenia wysokości zachowku należnego osobie uprawnionej jest ustalenie udziału spadkowego stanowiącego podstawę do obliczenia zachowku. Udział spadkowy określa się zgodnie z regułami zawartymi w art. 931 i nast. k.c. z modyfikacją wynikającą z art. 992 k.c., który uwzględnia spadkobierców niegodnych oraz spadkobierców, którzy odrzucili spadek. Nie bierze się natomiast pod uwagę spadkobierców, którzy zrzekli się dziedziczenia albo zostali wydziedziczni. Przy tej okazji należy wspomnieć, że zstępni wydziedziczonemu oraz nieobjęci zrzeczeniem zstępni osoby, która zrzekła się dziedziczenia, wstępują w miejsce swojego rodzica zarówno w zakresie dziedziczenia z ustawy, jak i zachowku¹⁵. Oczywiście przy tym jest, że im większy jest krąg osób uprawnionych przy ustalaniu udziału spadkowego, tym mniejszy jest udział, który by im przypadł¹⁶.

Drugim etapem jest ustalenie udziału zachowkowego. Wysokość udziału zachowkowego oblicza się przez pomnożenie ułamka wyrażającego udział spadkowy stanowiący podstawę do obliczenia zachowku przez 1/2 lub 2/3, w zależności od tego, czy zachówek się ustala. Artykuł 991 § 1 k.c. stanowi, że zachówek należny osobie uprawnionej wynosi 1/2 wartości udziału spadkowego, który przypadłby jej przy dziedziczeniu ustawowym. Ustawodawca od tej ogólnej zasady wprowadza jednak wyjątek na korzyść trwale niezdolnych do pracy lub będących małoletnimi zstepnymi spadkodawcy, gdyż ich zachówek wynosi 2/3 wartości wskazanego wyżej udziału¹⁷. Rozwiązanie to w kodeksie cywilnym zapewne jest wyrazem tendencji humanitarnej¹⁸. Udział zachowkowy jest więc zawsze mniejszy od udziału sta-

¹⁴ Zob. E. Niezbecka, *Prawo spadkowe w zarysie*, Lublin 2000, s. 10.

¹⁵ Zob. E. Skowrońska-Bocian, *Komentarz do kodeksu...*, s. 161.

¹⁶ Szerzej R. Czarniecki, *Wspólność majątku spadkowego i dział spadku. Zachówek, umowy dotyczące spadku*, Katowice-Warszawa 1965-1966, s. 47.

¹⁷ Zob. E. Skowrońska-Bocian, *Komentarz do kodeksu...*, s. 161.

¹⁸ Podobnie J.S. Piątkowski, *Prawo spadkowe*, Warszawa 2003, s. 260.

nowiącego podstawę do obliczenia zachowku, gdyż stanowi jego ułamkową część odpowiednio 1/2 lub 2/3, zależnie od tego, kto jest uprawnionym¹⁹.

Kolejnym, trzecim etapem ustalenia wysokości zachowku jest obliczenie substratu zachowku, na który składa się czysta wartość spadku, do której należy dodać wartość darowizn podlegających doliczeniu. Czysta wartość spadku obejmuje wartość stanu czynnego spadku po odjęciu od niej wartości stanu biernego spadku (pasywów), nie wliczając zgodnie z art. 993 k.c. długów z tytułu zapisów i poleceń, a także zobowiązań z tytułu zachowków. Należy także pamiętać, że przy obliczaniu zachowku dolicza się do spadku darowizny uczynione przez spadkodawcę. Tak więc nawet w stanie faktycznym, w którym wartość aktywów spadkowych równa się zeru, uprawniony nie zawsze musi być pozbawiony możliwości dochodzenia zachowku, gdy darowizny podlegające doliczeniu wykazują wartość dodatnią²⁰. Nierzadko w praktyce występują sytuacje sporne co do tego, czy czynność prawna określona inaczej jest w istocie darowizną, wtedy to musi o tym rozstrzygnąć sąd rozpoznający sprawę o zachówek w uzasadnieniu wyroku, jako o przesłance decydującej o tym, czy i ewentualnie w jakiej wysokości powinno nastąpić doliczenie²¹. Zgodnie z linią orzecniczą Sądu Najwyższego punktem odniesienia przy obliczaniu stanu czynnego spadku dla potrzeb obliczenia wysokości należnego zachowku może być jedynie chwila otwarcia spadku, będąca chwilą śmierci spadkodawcy²².

Przedostatnią operacją prowadzącą do obliczenia wysokości zachowku jest iloczyn substratu zachowku i ułamka wyrażającego udział zachowkowy. Otrzymany w ten sposób iloczyn określa wartość pieniężną zachowku danego uprawnionego²³. Podsumowując, wysokość zachowku można wyrazić jako iloczyn udziału spadkowego stanowiącego podsta-

¹⁹ Zob. J. Pietrzykowski, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. III, Warszawa 1972, s. 1910.

²⁰ Zob. E. Skowrońska-Bocian, *Komentarz do kodeksu...*, s. 165.

²¹ Orzeczenie SN – Izba Cywilna z 1953-06-17, II C 534/53.

²² Wyrok SN – Izba Cywilna z 14 marca 2008 r., IV CSK 509/07 (Monitor Prawniczy 2009, nr 9, s. 510).

²³ Tak J. Pietrzykowski, [w:] *Kodeks...*, s. 1914.

wę do obliczenia zachowku oraz substratu zachowku i ułamka wyrażającego udział zachowkowy. Muszę w tym miejscu wspomnieć, że uprawnionemu do zachowku nie zawsze przysługuje pełna kwota pieniężna, obliczona w powyższy sposób. Za przykład może posłużyć stan faktyczny, w którym uprawniony jest spadkobiercą albo zapisobiercą, może on wtedy dochodzić tylko różnicy między sumą zachowku a wartością korzyści uzyskanej wskutek powołania do dziedziczenia lub ustanowienia dla niego zapisu²⁴. Na należny uprawnionemu zachówek zalicza się także określone przez prawo korzyści, jakie otrzymał uprawniony od spadkodawcy za jego życia²⁵.

Za ostatni piąty etap obliczania wysokości zachowku przyjmuje się zaliczenie pewnych przysporzeń na jego poczet. Operacja zaliczenia w przeciwieństwie do doliczenia polega na odjęciu od sumy zachowku wartości przysporzeń wskazanych w art. 996 i 997 k.c.²⁶ Jak łatwo zauważyć, zaliczenie zmniejsza wysokość roszczenia z tytułu zachowku, nawet zdarza się, że wyklucza jego powstanie²⁷. Zgodnie z art. 996 k.c. zaliczeniu podlegają darowizny uczynione przez spadkodawcę uprawnionemu do zachowku, a jeżeli uprawnionym do zachowku jest dalszy zstępny spadkodawcy, zalicza się na należny mu zachówek także darowiznę uczynioną przez spadkodawcę wstępnemu uprawnionemu. Zaliczeniu na zachówek podlegają tylko te darowizny, które stosownie do art. 993-995 k.c. zostały doliczone do spadku. Pozbawiony znaczenia jest natomiast fakt, że sam przedmiot darowizny został zużyty lub utracony, jak też fakt, że uprawniony do zachowku nie jest już wskutek darowizny wzbogacony²⁸. W przypadku, gdy wartość darowizny podlegającej zaliczeniu przewyższa wartość schedy spadkowej, spadkobierca nie jest obowiązany do zwrotu nadwyżki, przekra-

²⁴ Szerzej J. G w i a z d o m o r s k i, *Prawo spadkowe...*, s. 276.

²⁵ Zob. J. K o s i k, [w:] *System prawa cywilnego*, t. IV: *Prawo spadkowe*, Ossolineum 1986, s. 550.

²⁶ Zob. A. B a z i ń s k i, *Prawo spadkowe. Komentarz*, Łódź 1948, s. 306.

²⁷ Szerzej Z. T r u s z k i e w i c z, *Zachówek ze spadku obejmującego gospodarstwo rolne*, Kraków 1993, s. 94.

²⁸ Tak J. P i e t r z y k o w s k i, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. III, Warszawa 1972, s. 1914.

czającej sumę należnego mu zachowku²⁹. W myśl art. 997 k.c., jeżeli uprawnionym do zachowku jest zstępny spadkodawcy, zalicza się na należy mu zachówek poniesione przez spadkodawcę koszty wychowania oraz wykształcenia ogólnego i zawodowego, o ile te przekraczają przeciętną miarę przyjętą w danym środowisku. Nie chodzi przy tym wyłącznie o koszty związane z wykształceniem zdobywanym w szkole w sposób zorganizowany, ale także o naukę pobieraną prywatnie, np. w formie korepetycji³⁰. Podkreślę, że do art. 997 k.c. należy się odwoływać tylko w sytuacji, gdy koszty wykształcenia i wychowania danego zstępnego są niewspółmierne względem pozostałych zstępnych i wysiłek poniesiony na wykształcenie i wychowanie znacznie przekraczał normalne możliwości rodziny. Przepis ten nie znajdzie natomiast zastosowania w wypadku, gdy zstępny spadkodawcy jest jedynym uprawnionym do zachowku, jak też wszystkie osoby uprawnione do zachowku otrzymały tak samo staranne i kosztowne wykształcenie³¹. Przy operacji zaliczenia brać pod uwagę należy tylko te koszty wychowania lub wykształcenia, które spadkodawca poniósł osobiście, wykorzystując na to swój majątek oraz bieżące dochody. Jeżeli w konkretnym stanie faktycznym koszty ponosili oboje rodzice, można brać pod uwagę jedynie połowę ich wartości³². Jednakże zaliczeniu będzie podlegać tylko nadwyżka przekraczająca wysokość kosztów wykształcenia i wychowania, mieszcząca się w zakresie normalnych obowiązków rodzinnych spadkodawcy uznawanych za przeciętne w danym środowisku³³. W myśl art. 994 § 1 k.c. należy przyjąć, że obdarowani będący jednocześnie uprawnionymi do zachowku odpowiadają za ten zachówek niezależnie od tego, kiedy otrzymali ową darowiznę. Przykładowo, jeżeli darowizna została dokonana na rzecz spadkobiercy lub uprawnionego do zachowku, to podlega doliczeniu do spadku bez względu na to, jak dawno została ona dokonana. Obdarowany niezależnie od tego, czy jest, czy też nie

²⁹ Zob. L. Stecki, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, Warszawa 1981, s. 873.

³⁰ Zob. tamże, s. 873.

³¹ Szerzej J. Pietrzykowski, [w:] *Kodeks...*, s. 1915.

³² Podobnie L. Stecki, [w:] *Kodeks...*, s. 873.

³³ Zob. J. Pietrzykowski, [w:] *Kodeks...*, s. 1915.

jest uprawnionym do zachowku, może zwolnić się z ciężącego na nim obowiązku przez wydanie przedmiotu darowizny, przysługuje mu więc upoważnienie przemienne (*facultas alternativa*)³⁴. Samo roszczenie o zachówek staje się wymagalne z chwilą określenia przez sąd jego wysokości³⁵, a jego obliczenie następuje na podstawie wartości spadku ustalonej według cen z daty orzekania o roszczeniach z tego tytułu i dopiero z tą datą staje się możliwe naliczanie odsetek za opóźnienie. Dzięki temu rozwiązaniu zagwarantowana jest możliwość uwzględnienia realnej wartości, którą wyrażają aktualne ceny³⁶. Roszczenie o zachówek, jak każde roszczenie majątkowe, zgodnie z zasadami prawa cywilnego podlega przedawnieniu. W myśl art. 1007 § 1 k.c. roszczenie to ulega przedawnieniu w terminie trzech lat od ogłoszenia testamentu. Przyjmuje się, że datą, od której zaczyna biec termin przedawnienia, jest chwila otwarcia i ogłoszenia testamentu umieszczona na nim zgodnie z art. 651 k.p.c.³⁷

Na koniec wypada wspomnieć, że sprawa o zachówek nie może być rozstrzygnięta w postępowaniu działowym, lecz wymaga wytoczenia powództwa³⁸, a pozwanym w procesie o zachówek najczęściej bywa spadkobierca testamentowy, aczkolwiek może nim być także spadkobierca ustawowy (np. w wypadku tzw. testamentu negatywnego, mocą którego określona osoba została jedynie wyłączona od dziedziczenia ustawowego, a nie została wydziedziczona) lub osoba obdarowana za życia przez spadkodawcę³⁹. Nabycie zachowku podlega opodatkowaniu podatkiem od spadków i darowizn, jeżeli uprawniony nie uzyskał nabycia własności rzeczy lub praw majątkowych w postaci uczynionej przez spadkodawcę darowizny lub w postaci powołania do spadku bądź zapisu⁴⁰. W tym miejscu wspomnieć także trzeba, że zapłacony podatek

³⁴ Szerzej E. Skowrońska-Bocian, *Prawo spadkowe*, Warszawa 1997, s. 151.

³⁵ Wyrok SA w Warszawie z 18 listopada 1997 r., I ACa 690/97 (OSA w Warszawie 1998 r., nr 4, poz. 35).

³⁶ Uchwała SN z 26 marca 1985 r., III CZP 75/84 (OSN 1985, nr 10, poz. 147).

³⁷ Tak E. Skowrońska-Bocian, *Prawo...*, s. 156.

³⁸ Por. orzeczenie SN z 31 sierpnia 1966 r., III CRN 156/66 (OSN 1967, nr 2, poz. 35).

³⁹ Szerzej M. Paźdzan, [w:] *Kodeks...*, s. 1096.

⁴⁰ Nowelizacja ustawy z 4 stycznia 2001 r. (Dz.U. z 2002 r. Nr 200, poz. 1681).

od spadku zwiększa długi spadkowe, a tym samym zmniejsza wysokość zachowku⁴¹. Prawo do zachowku jest, jak wspomniałem, roszczeniem pieniężnym, ale nie ściśle osobistym i dlatego podobnie jak inne roszczenia pieniężne, może być odstąpione w drodze cesji⁴².

Podsumowując, uważam, że opisane w niniejszym artykule etapy obliczania wysokości zachowku choć w pewien sposób przybliżą i uproszczą zrozumienie jakże ważnego dla prawa spadkowego zagadnienia związanego obliczaniem sumy należnej uprawnionemu tytułem zachowku.

⁴¹ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 13 września 2005 r., I ACa 256/05.

⁴² Orzeczenie SN z 11 grudnia 1934 r., II C 1953/34 (OSNC 1935, nr 6, poz. 240).